

บทบาทของอภัยสุหลง อับดุลกอเดร์ และความสัมพันธ์ในเชิงบวกกับชาวไทย (สยาม) ช่วงทศวรรษ 2470-2490¹

สัมพันธ์ วารี

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้ ผู้เขียนให้ความสนใจต่อการเขียนประวัติศาสตร์หรือประวัติศาสตร์นิพนธ์พื้นที่ชายแดนภาคใต้ในแง่มุมที่หลากหลาย โดยศึกษาค้นคว้าผ่านบทบาทการพัฒนาและแก้ไขปัญหาในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ของอภัยสุหลง อับดุลกอเดร์และพรรคพวกในช่วงทศวรรษ 2470-2490 ซึ่งเน้นการพัฒนาจากตนเองทั้งด้านศาสนาและการศึกษา ด้านเศรษฐกิจและสังคม และด้านการเมือง ทั้งนี้จากการศึกษาพบว่า อภัยสุหลงมีความสัมพันธ์ในเชิงบวกกับชาวไทย (สยาม) ทั้งที่อยู่ในพื้นที่ชายแดนใต้และที่อื่น ๆ โดยปรากฏให้เห็นในเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ อาทิ เหตุการณ์ที่อภัยสุหลงขอรับเงินสนับสนุนในการสร้างโรงเรียนจากรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนา เหตุการณ์การสนับสนุนนายแพทย์เจริญ สืบแสง ในการลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดปัตตานี เหตุการณ์ระหว่างที่อภัยสุหลงถูกจับดำเนินคดี และเหตุการณ์การส่งโทรเลขเพื่อขอทำการสอนศาสนา โดยการศึกษาบทบาทของอภัยสุหลงและความสัมพันธ์เชิงบวกในเหตุการณ์เหล่านั้นได้แสดงถึงความพยายามในการอยู่ร่วมกับความเป็นอื่น และความพยายามในการร่วมมือกันเพื่อพัฒนาสังคมและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน ซึ่งจะเป็นบทเรียนให้กับคนในปัจจุบัน

คำสำคัญ: อภัยสุหลง อับดุลกอเดร์, การพัฒนาจากตนเอง, ความสัมพันธ์ในเชิงบวก

บทนำ

การเขียนประวัติศาสตร์ หรือ ประวัติศาสตร์นิพนธ์ (Historiography) เกี่ยวกับจังหวัดชายแดนภาคใต้ของไทยที่ปรากฏในตำราหรือหนังสือประวัติศาสตร์หลาย ๆ เล่ม โดยเฉพาะจากนักประวัติศาสตร์ท้องถิ่น อาทิ ประวัติราชอาณาจักรมลายูปาตานี ฮิกายัต ปัตตานี (Hikayat Patani) ปัตตานี อดีต-ปัจจุบัน ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู ฯลฯ มักจะมีโครงเรื่อง (Plot) ที่ลำดับเรื่องราวตามยุคสมัยทางการเมืองการปกครองของปาตานี และมักจะมีตัวละคร (Actor) ในการเขียนประวัติศาสตร์เป็นชนชั้นปกครองและเหล่าขุนนางอย่างเห็นได้ชัด

ยกตัวอย่างเช่น หนังสือ ‘ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู’ ของอารีฟิน บินจิ อับดุลลอฮ์ ลออแมน และซุฮัยมีย์ อิศมาแอล (2558, น. 69-262) ซึ่งได้ลำดับเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ตามการเปลี่ยนแปลงของผู้ปกครอง/รูปแบบการปกครอง โดยระบุว่า พื้นที่ห้าจังหวัดชายแดนใต้ของไทยในปัจจุบันเป็นพื้นที่ที่เคยมีรูปแบบ

หนังสือ ‘ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู’

การปกครองเกิดขึ้นในหลายลักษณะ ได้แก่ ราชอาณาจักรมลายูปาตานีหรือปาตานีดารุสสลาม (พ.ศ. 2043-2359) อันเป็นยุครุ่งเรืองซึ่งเคยมีกษัตริย์/สุลต่าน ทั้งชายและหญิงปกครอง หรือรูปแบบที่ถูกสยามแบ่งเป็น 7 หัวเมืองมลายู ซึ่งแต่ละเมืองจะมีเจ้าเมืองปกครอง กระทั่งต่อมาตำแหน่งเจ้าเมืองถูกสยามลดอำนาจลงใน พ.ศ. 2445 และต่อมาพื้นที่นั้นได้มีรูปแบบการปกครองที่เป็นมณฑลปัตตานี ก่อนที่จะถูกแบ่งเป็นรูปแบบจังหวัดในปัจจุบัน

การเขียนประวัติศาสตร์ดังกล่าว มักจะแสดงให้เห็นถึง “ความสัมพันธ์ (Relationship)” ระหว่างชนชั้นปกครอง/เหล่าขุนนางปาตานี (หัวเมืองมลายู) กับชนชั้นปกครอง/เหล่าขุนนางของราชอาณาจักรสยาม (ไทย) ซึ่งมีลักษณะของความไม่คงเส้นคงวา (Inconsistent relationship) เกิดขึ้นมาโดยตลอดระยะเวลากว่า 5 ศตวรรษ แม้ในบางช่วงเวลาจะมีการเขียนที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างกันในเชิงบวก ราบรื่นฉันมิตร (Positive relationship) อยู่บ้าง แต่ทว่าเมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้วนั้น ผู้เขียนมองว่า การเขียนประวัติศาสตร์ดังกล่าวมักจะนำเสนอและให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ในเชิงลบ ความขัดแย้งไม่ลงรอยกัน กระทั่งเกลียดชังเป็นศัตรูต่อกัน (Negative relationships) อันเป็นโครงเรื่องแบบโศกนาฏกรรม (Tragedy) ที่หมายถึงโครงเรื่องที่มีเหตุการณ์หรือปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวละครที่มักจะดำเนินไปในทางที่เลวร้าย การรุกรานระหว่างกัน ตัวแสดงเผชิญกับความยากลำบาก (โดม ไกรปกรณ์, 2552, น. 467-482)

ทั้งนี้ การเขียนประวัติศาสตร์ที่มีโครงเรื่องแบบโศกนาฏกรรม อันแสดงถึงเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างกันในเชิงลบนั้น มักจะถูกนำมาใช้หรือผลิตซ้ำอย่างมีนัยสำคัญ (ทางการเมือง) มาโดย

ตลอดจากคนบางกลุ่ม เพื่อสร้างสำนึกร่วมกันทางประวัติศาสตร์ให้กับคนในพื้นที่ชายแดนใต้ ในลักษณะของประวัติศาสตร์บาดแผลที่ควรจดจำ อีกทั้ง เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับขบวนการเคลื่อนไหวจับอาวุธในการต่อต้าน/ต่อสู้กับรัฐไทยที่เป็นผู้รุกรานมาโดยตลอด เช่น เนื้อหาในเอกสารเบอร์ญิฮาด ดี บัตตานี (การต่อสู้ที่บัตตานี) ที่มีการตรวจพบในวันที่ 28 เมษายน พ.ศ. 2547 โดยมีเนื้อหาการปลุกเร้าความรู้สึก ระดมมวลชนให้เข้าร่วมต่อสู้กับรัฐ โดยการกล่าวอ้างถึงประวัติศาสตร์บาดแผลอันเจ็บปวดในอดีต (สำนักจุฬาราชมนตรี, 2547)

นอกจากนี้ การเขียนประวัติศาสตร์ที่มีโครงเรื่องแบบโศกนาฏกรรม อันแสดงถึงเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างกันในเชิงลบ รวมถึงการเขียนประวัติศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับตัวแสดงในชนชั้นปกครองมากเกินไปนั้น ยังทำให้เกิดการ “บดบัง (Eclipse)” ความสัมพันธ์ใน “เชิงบวก” ระหว่างชาวมลายูปาตานี (ชาวไทยมุสลิม) กับชาวไทย (สยาม) ซึ่งอาจจะปรากฏให้เห็นผ่านตัวแสดงที่เป็นชนชั้นอื่น ๆ หรือตัวแสดงอื่น ๆ อาทิ สามัญชน พ่อค้าวานิชย์ ผู้นำทางศาสนา ฯลฯ อันเป็นส่วนหนึ่งที่มีตัวตนอยู่ในประวัติศาสตร์และมีส่วนในการกำหนดทิศทางของสังคมด้วยเช่นเดียวกัน ไม่ใช่เพียงแต่เรื่องราวของชนชั้นปกครอง

ทั้งนี้หากพยายามก้าวข้ามการเขียนประวัติศาสตร์แบบเดิมดังกล่าว โดยหันมาให้ความสนใจกับแง่มุมที่ซ่อนเร้นหรือถูกบดบังอยู่นั้น ก็จะสามารถพบเจอเรื่องราวความสัมพันธ์ในเชิงบวกระหว่างชาวมลายูปาตานีและชาวไทย (สยาม) ที่เคยเกิดขึ้นอยู่เช่นเดียวกัน ในที่นี้ช่วงเวลาหนึ่งที่ผู้เขียนพบว่า ได้เกิดเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิงบวกระหว่างชาวมลายูปาตานี

กับชาวไทย (สยาม) คือ ช่วงทศวรรษ 2470-2490 อันเป็นช่วงเวลาที่มีความพยายามจากคนมลายูปาตานีและคนไทย (สยาม) บางกลุ่มในการอยู่ร่วมกันกับ “ความเป็นอื่น” กระทั่งสามารถร่วมมือกันแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ชายแดนใต้ รวมถึงร่วมกันพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในพื้นที่ โดยไม่ได้มองความแตกต่างของอัตลักษณ์ และประวัติศาสตร์บาดแผลมาเป็นอุปสรรคในการร่วมมือกัน อาทิ เรื่องราวความสัมพันธ์ในเชิงบวกระหว่างฮัจญีสุหลง อับดุลกอเดร์ โต๊ะมีนา (พ.ศ. 2438-2497) ชาวมลายูปาตานีและพรรคพวก กับชาวไทยทั้งที่อยู่ในพื้นที่ชายแดนภาคใต้และที่อื่น ๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ในช่วงทศวรรษ 2470-2490 ที่ผู้เขียนให้ความสนใจ

อย่างไรก็ตาม ก่อนจะนำเสนอในประเด็นดังกล่าว ผู้เขียนมองว่า ที่ผ่านมากการเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับฮัจญีสุหลง รวมถึงพรรคพวก สาธุศิษย์ ก็มักจะมีการเขียนที่ให้ความสำคัญโครงเรื่องแบบโศกนาฏกรรม เจกเช่นการเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ในช่วงเวลาอื่น ๆ กล่าวคือ มักจะแสดงความสัมพันธ์ระหว่างกันเชิงลบระหว่างฮัจญีสุหลง (ชาวมลายูมุสลิมปาตานี) กับเจ้าหน้าที่ของรัฐไทยที่ดำเนินไปในทางที่เลวร้าย จนกระทั่งนำไปสู่จุดจบที่ไม่สวยงาม

**ใน พ.ศ. 2489 อังญีสุหลงได้ตัดสินใจรับปาก
และสนับสนุนนายแพทย์เจริญ สืบแสง ในการลงสมัครรับเลือกตั้ง
สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดปัตตานี ซึ่งปรากฏว่า
นายแพทย์เจริญ สืบแสง ชนะการเลือกตั้งได้รับตำแหน่ง ทั้งนี้
การสนับสนุนนายแพทย์เจริญ สืบแสง ทำให้พระยารัตนภักดี
เกิดบาดหมางใจต่ออังญีสุหลง**

(การหายสาบสูญของอังญีสุหลง) ในตอนจบของการเขียนประวัติศาสตร์ ซึ่งการเขียนประวัติและบทบาทของอังญีสุหลงในลักษณะดังกล่าวมักจะถูกลำ นำมาใช้ หรือผลิตซ้ำอย่างมีนัยสำคัญ (ทางการเมือง) มาโดยตลอด ทั้งจากรัฐไทยและกลุ่มขบวนการจับอาวุธในพื้นที่ โดยการทำให้อังญีสุหลงเป็น “ผู้นำความคิดการแบ่งแยกดินแดน” สำหรับรัฐไทยในทางตรงกันข้ามก็เป็น “วีรบุรุษแห่งการต่อสู้/พิชิตแห่งการต่อสู้” ของขบวนการจับอาวุธ (สุรินทร์ พิศสุวรรณ, 2525, น. 18)

ทั้งนี้ ผู้เขียนมองว่า การเขียนประวัติและบทบาทของอังญีสุหลงในลักษณะดังกล่าวเกิดขึ้นด้วยเหตุผลต่าง ๆ เช่น อุดมการณ์ของนักเขียน ความสนใจของผู้อ่านในสังคม ฯลฯ จนทำให้การเขียนประวัติศาสตร์พื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ในช่วงทศวรรษ 2470-2490 ที่มีอังญีสุหลงเป็นตัวแสดงมักไม่ได้ให้ความสำคัญต่อแง่มุมความสัมพันธ์ใน “เชิงบวก” ระหว่างอังญีสุหลง (ชาวมลายูมุสลิมปาตานี) และบรรดาชาวไทย (สยาม) โดยหากมีอยู่ก็มักเป็นการเล่าหรือเขียนถึงที่ไม่ได้ถูกสร้างให้เป็นประเด็นสำคัญมากนัก หรือเป็นเพียงประเด็นในวงสนทนา/เสวนาและในกระทู้ออนไลน์ในบทความชิ้นนี้ผู้เขียนจึงขอเสนอเรื่องราวความสัมพันธ์ในเชิงบวกระหว่างอังญีสุหลง อับดุลกอเดร์ โต๊ะมีนา (พ.ศ. 2438-2497) ชาวมลายูปาตานีและ

พรรคพวก กับชาวไทยทั้งที่อยู่ในพื้นที่ชายแดนภาคใต้และที่อื่น ๆ เท่าที่พอจะค้นคว้าได้

**ประวัติและบทบาทที่น่าสนใจของอังญีสุหลง
อับดุลกอเดร์**

อังญีสุหลง อับดุลกอเดร์ โต๊ะมีนา เป็นบุตรชายเพียงคนเดียวของอังญีอับดุลกอเดร์ บินมูฮำหมัด ถือกำเนิดในพ.ศ. 2438 ที่ท่าปองอาเนาะรู เมืองปัตตานี ซึ่งถือเป็นตระกูลที่มีความรู้และมีฐานะในขณะนั้น ท่านได้รับการศึกษาในขั้นต้นด้วยรูปแบบการศึกษาตามแบบจารีตที่สถาบันปอเนาะบานา (บ้านกรือเซะ ตำบลบานา) ของโต๊ะครูแวมุซอ ซึ่งเป็นปอเนาะที่มีชื่อเสียงมาก ต่อมาในพ.ศ. 2450 บิดาได้ส่งอังญีสุหลงขณะมีอายุ 12 ขวบ ไปศึกษาเล่าเรียนยังเมืองเมกะฮ์ (ปัจจุบันอยู่ในประเทศซาอุดีอาระเบีย) อันเป็นสถานที่บ่มเพาะความรู้และแนวคิดต่าง ๆ ให้กับท่าน โดยมีข้อสันนิษฐานว่าท่านได้มีโอกาสพบเจอกับชัยควันอะหมัด อัล-พะฎอนีย์ ผู้รู้คนสำคัญของปาตานีซึ่งมีบทบาทในการเรียกร้องสิทธิของชาวปาตานี ด้วยการขอให้รัฐบาลออตโตมันเข้าแทรกแซงปัญหาที่รัฐบาลสยามได้กดขี่เอารัดเอาเปรียบ นอกจากนั้นยังได้พบเจอกับผู้รู้ ผู้นำทางสังคม และนักปฏิรูปหลายท่าน อีกทั้ง อังญีสุหลงเป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับในด้านความรู้จนสามารถเปิดสำนักสอนศาสนาอิสลามที่

ที่มา: <https://www.facebook.com/HajiSulongFoundation>

เมืองเมกกะฮ์ซึ่งมีชื่อเสียงและมีลูกศิษย์จากภูมิภาคต่าง ๆ (เฉลิมเกียรติ, 2547, น. 13-14; Ockey, p.2011)

เมื่อฮัจญ์สุหลงอายุได้ 29 ปี (พ.ศ. 2467) ได้สมรสกับฮัจญ์คอดียะฮ์ (ภรรยาคนที่สอง) หลังจาก that ฮัจญ์สะบีเยาะห์ (ภรรยาคนแรก) ได้เสียชีวิตผ่านไปสองปี และมีบุตรคนแรกด้วยกันกับฮัจญ์คอดียะฮ์ที่เมืองเมกกะฮ์ แต่ทว่าเมื่อบุตรคนแรกมีอายุได้เพียงขวบเศษ ๆ ก็ถึงแก่กรรม ทำให้ฮัจญ์สุหลงมีความคิดที่จะเดินทางกลับมายังบ้านเกิดเพื่อให้ภรรยาคลายความโศกเศร้า อีกทั้งเป็นการกลับมาเยี่ยมเยียนบ้านเกิดอีกครั้ง (ครั้งแรกคาดว่าจะกลับมาช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 ด้วยการเดินทางทางบกผ่านแถบเอเชียใต้) ทั้งนี้ ท่านได้มีคำมั่นสัญญากับภรรยาว่าจะกลับไปเมืองเมกกะฮ์ในอีกสองปีข้างหน้า โดยฮัจญ์สุหลงและภรรยาได้เดินทางกลับถึงปัตตานีเมื่อ พ.ศ. 2470 (ค.ศ. 1927) อย่างไรก็ตามการกลับมาในแผ่นดินบ้านเกิดในครั้งนี้ถือว่าการกลับมาอย่างถาวรในท้ายที่สุด และเป็นเวลาทั้งสิ้น 20 ปี (พ.ศ. 2450-2470) ที่ฮัจญ์สุหลงได้ใช้ชีวิตอยู่ในต่างแดน (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2532, น. 14-15; จาตุรนต์ เยี่ยมโสภา, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 2 เมษายน 2561)

ทั้งนี้ ผู้เขียนมีข้อเสนอว่า ฮัจญ์สุหลง รวมถึงสาธุศิษย์และพรรคพวกได้มีการเคลื่อนไหวที่เน้นสร้าง

“การพัฒนาจากตนเอง” (Self-development) หรืออาจจะเรียกว่า การปรับปรุงตนเอง (Self-improvement) อันเป็นหนึ่งในปฏิบัติการไร้ความรุนแรงหรือสันติวิธีเชิงบวก/ปฏิบัติการเชิงสร้างสรรค์ (A positive side to nonviolent action) ที่เน้นกระบวนการการมีส่วนร่วมและตัดสินใจจากคนในท้องถิ่น เพื่อสร้างความอยู่รอดและการเติบโตให้กับชุมชนโดยปราศจากการใช้ความรุนแรงและการครอบงำ ซึ่งเป็นงานพัฒนาในระดับพื้นฐาน ที่จะส่งเสริมคุณภาพชีวิต สร้างทางเลือกหรือสถาบันใหม่ขึ้นมา หรือในสิ่งที่คานธีเรียกว่า “Constructive program” (Martin, 2006) โดยพบว่าฮัจญ์สุหลงได้มีบทบาทการเคลื่อนไหวพัฒนาทั้ง ด้านศาสนาและการศึกษา ด้านเศรษฐกิจและสังคม และด้านการเมือง เพื่อที่จะสามารถกำหนดอนาคตด้วยตนเอง (Self-determination) ด้วยการใช้ความรู้ความสามารถของตนเองที่มี อีกทั้งยังเป็นการ “สร้างมิติใหม่ในการเคลื่อนไหวในพื้นที่” อันเป็นมิติที่ผู้คนในสังคมมีความกระตือรือร้นในการแก้ไขปัญหา ร่วมกันพัฒนาสังคมจากพื้นที่ของตนเอง ไม่ใช่เพียงแค่รอการพัฒนาหรือการแก้ไขปัญหามาจากภายนอกหรือผู้มีอำนาจเท่านั้น รวมทั้งไม่ใช่แค่เพียงการเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้าน/ท้าทายซึ่งหน้า (resist/direct action)² ต่ออำนาจรัฐดังเช่นการเคลื่อนไหวของผู้คนในอดีตที่ผ่านมา บทบาทของฮัจญ์สุหลงร่วมกับสาธุศิษย์ พรรคพวก รวมถึงผู้คนที่มียุทธลักษณะแตกต่างกัน สามารถสรุปได้ดังนี้

ในพ.ศ. 2470 หลังจากกลับมายังปัตตานี ฮัจญ์สุหลงได้มีความคิดในการปฏิรูปด้านศาสนา โดยการออกเดินสายสอนศาสนา (ดะวะฮ์ ตับลิก / Dawah tabligh) ให้คนในพื้นที่ปาตานีและบริเวณภาคใต้ เรียกร้องให้คนกลับมาสู่แนวทางศาสนาที่บริสุทธิ์ ควบคู่ไปกับการคิดในการปฏิรูปการศึกษาอิสลาม เพื่อสร้างสังคมมุสลิมในพื้นที่ให้เข้มแข็ง

ท่ามกลางโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป อีกทั้ง ฮัฎญีสุหลงยังมีความพยายามฟื้นฟูความสำคัญของมัสยิด ให้เป็นสถานที่ที่ผู้คนจะมารวมตัวกันเพื่อกระทำการทางสังคมต่าง ๆ ไม่ใช่เพียงแค่การประกอบศาสนกิจประจำวัน แต่จะใช้มัสยิดเป็นสถานที่เรียนศาสนา ใช้มัสยิดในการประชุมปรึกษาหารือต่าง ๆ (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 16-17; Ockey, 2011)

ในพ.ศ. 2472 ฮัฎญีสุหลงได้มีการเปิดสอนพุดคุยกับพรรคพวก สาธุศิษย์ ผู้คนในแวดวงต่าง ๆ เพื่อขอความคิดเห็นและขอความช่วยเหลือในการปฏิรูปด้านศาสนาและการศึกษาให้ลุล่วงยิ่งขึ้นกล่าวคือ ฮัฎญีสุหลงได้พยายามก่อตั้งสถาบันการศึกษาอิสลามในรูปแบบใหม่ขึ้นในพื้นที่คือรูปแบบที่เรียกว่า “โรงเรียนสอนศาสนาอิสลาม/มัดรอซะฮ์ (Madrasah)” ซึ่งสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2476 ชื่อว่าโรงเรียน “มัดรอซะฮ์อัลมะอาริฟอัลวาฏานียะฮ์ บัตานี (Madrasah Al-Ma'arifal-Wataniah)” ตั้งที่ตำบลลานะรู อำเภอมะนัง จังหวัดปัตตานี ทั้งนี้การสร้างโรงเรียนได้รับความช่วยเหลือจากหลายช่องทาง ได้แก่ การระดมเงินบริจาคจากชาวบ้านในพื้นที่ในลักษณะที่เรียกว่า “การบริจาคเพื่อ

สาธารณประโยชน์ในอิสลาม (วะกัฟ /Waqaf)”³ ถึงแม้ว่าในช่วง พ.ศ. 2472 เป็นช่วงที่เศรษฐกิจตกต่ำไปทั่วก็ตาม แต่ผู้คนในพื้นที่ที่มีความเสียสละทั้งเงินและกำลังกายเพื่อสร้างโรงเรียนตามความสามารถนอกจากนี้ยังได้เดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อขอรับเงินสนับสนุนจากรัฐบาลที่มีพระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ซึ่งได้รับเงินสนับสนุนเป็นจำนวนเงิน 3,200 บาท (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 10-19)

ในขณะเดียวกัน ฮัฎญีสุหลงมีการใช้ยุทธวิธีต่าง ๆ เพื่อโน้มน้าวใจผู้คนในพื้นที่ให้หันมาสู่หนทางของศาสนามากขึ้น เช่น ฮัฎญีสุหลงได้เข้าไปในบ่อนตีไก่ บ่อนก่ดปลา เพื่อชักชวนผู้คนให้ออกห่างจากการพนัน แม้ช่วงแรกยังไม่ได้รับการตอบสนองที่ดีนัก แต่ฮัฎญีสุหลงก็ยังคงทำแบบนั้นอยู่หลายเดือนจนได้รับความไว้วางใจจากคนในบ่อนและเปิดใจมาละหมาดที่มัสยิด โดยฮัฎญีสุหลงได้เตรียมชุดละหมาดที่สะอาดไว้ให้ กระทั่งต่อมาหลายคนเริ่มกลับไปทำงานเลี้ยงครอบครัว (จาตุรนต์ ฉะยมโสภา, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 2 เมษายน 2561)

นอกจากนี้ ในขณะนั้นปัญหาด้านเศรษฐกิจและสังคมของคนมลายูมุสลิมก็ยังเป็นปัญหาที่เกิดขึ้น เนื่องจากผู้คนมีความรู้ความเข้าใจที่ไม่กว้างขวางพอ ไม่เท่าทันต่อบริบทของโลก ประกอบกับผู้นำทางศาสนา (โต๊ะครู) บางท่านที่มีอิทธิพลต่อผู้คนก็ไม่ได้มองเรื่องเศรษฐกิจและสังคมเป็นสิ่งสำคัญ โต๊ะครูบางท่านถึงขั้นไม่ได้ให้ความสำคัญกับการทำมาหากินมากนัก แต่จะมุ่งสอนให้คนเชื่อมั่นในพระเจ้า ขอพรต่อพระเจ้าแล้วจะได้รับปัจจัยยังชีพเอง ในส่วนของฮัฎญีสุหลงนั้นได้มุ่งมั่นแก้ปัญหาและพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่ โดยฮัฎญีสุหลงมีความคิดที่ว่าจะต้องลงมือพยายามแสวงหาปัจจัย ต้องเปลี่ยนแปลงตัวเอง

ด้วยจึงจะประสบความสำเร็จ ไม่เพียงแต่ขอพรเท่านั้น อีกทั้งมองว่าการทำธุรกิจค้าขายนั้นเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการพัฒนาสังคม ด้วยการมีเศรษฐกิจที่ดีเป็นรากฐาน ฮั้วญีสุหลงจึงได้ส่งเสริมให้คนในพื้นที่เป็นพ่อค้าพาณิชย์ทำการค้าขายกับคนนอกพื้นที่ เป็นข้าราชการ รวมถึงฝึกฝนมีทักษะทางภาษาต่าง ๆ โดยเฉพาะภาษาไทย ซึ่งจะยกระดับคุณภาพชีวิตของตนและของสังคมมลายู ทั้งนี้ ฮั้วญีสุหลงได้ใช้วิธีการปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่าง เพื่อให้ชาวบ้านเข้าใจเชื่อมั่นในการสอน โดยการเป็นพ่อค้ารับซื้อเกลือจากประชาชนรายแรกที่ส่งเกลือไปขายยังสิงคโปร์ ซึ่งในเวลาต่อมาเมื่อผู้คนเห็นว่าการค้าขายเกลือตามแนวทางของฮั้วญีสุหลงเป็นไปในทิศทางที่ดี ก็ได้เกิดการค้าเกลือที่ขยับขยายขึ้นในพื้นที่ปัตตานี (จาตุรนต์ ฉะแสง, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 2 เมษายน 2561)

ในขณะเดียวกัน ฮั้วญีสุหลงได้มีการชักชวนกลุ่มนักธุรกิจและผู้นำศาสนาหัวก้าวหน้าในพื้นที่เพื่อตั้ง “สมาคมสมาธิปัตตานี (สมาคมจิตวิญญาณปาตานี)” โดยก่อตั้งขึ้น (จดทะเบียน) ก่อนเกิดสงครามโลกครั้งที่สองซึ่งเป็นสมาคมจดทะเบียนแห่งแรกในปัตตานี ซึ่งมีนายแวงสะแม มุฮัมหมัด (หนึ่งในผู้สูญหายพร้อมกับฮั้วญีสุหลง) เป็นนายกสมาคม ทั้งนี้ สมาคมได้มีการสร้างตึกพาณิชย์ขึ้นมาเพื่อใช้ประกอบกิจการในการระดมเงินทุนเพื่อสนับสนุนกิจกรรมต่าง ๆ หนึ่งในนั้นคือ การระดมทุนเพื่อส่งเยาวชนในพื้นที่ไปศึกษาเล่าเรียนในต่างประเทศ แต่ทว่ายังไม่ได้ดำเนินการมากนักก็เกิดสงครามโลกครั้งที่สอง ทำให้บรรยากาศการเคลื่อนไหวต่าง ๆ ในพื้นที่เป็นไปได้ยากยิ่งขึ้น ตึกพาณิชย์ดังกล่าวก็ถูกใช้เป็นฐานของกองทัพอังกฤษที่ได้อพยพขึ้นบกที่ปัตตานี (จาตุรนต์ ฉะแสง, การสื่อสารระหว่างบุคคล, 2 เมษายน

2561) นอกจากนี้ สมาคมสมาธิปัตตานียังเคยถูกใช้เป็นสถานที่เพื่อให้ผู้ที่เดินทางไปประกอบพิธีฮัจญ์ที่นครเมกกะ ได้ติดต่อเพื่อประสานงานในการเดินทางทางเรือจากท่าเรือปัตตานีไปยังเมืองท่ายิดดะห์ ประเทศซาอุดีอาระเบีย (ไปเมกกะ, 2494)

อีกทั้งเมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามได้มีการประกาศยกเลิกกฎหมายอิสลามลักษณะครอบครัวและมรดกในพื้นที่สี่จังหวัดภาคใต้ ใน พ.ศ. 2486 ทำให้คนในพื้นที่เกิดปัญหาในการตัดสินใจพิพาทซึ่งต้องใช้หลักการศาสนาอิสลามมาเป็นเกณฑ์ในการตัดสิน ฮั้วญีสุหลงจึงได้มีการเชิญผู้นำศาสนาและผู้คนในพื้นที่เข้าร่วมประชุมประมาณ 100 คน เพื่อพิจารณาถึงความรับผิดชอบของผู้รู้ต่อสังคมและหาทางออก โดยในที่ประชุมได้ตัดสินใจให้มีการคัดเลือกผู้พิพากษา (กอฎี) ขึ้นมาในปัตตานี ต่อมาในที่ประชุมได้หารือมติให้ ฮั้วญีสุหลง อับดุลกอเดร์ (ประธาน) ฮั้วญีมุฮัมหมัดอิสรียา เบอรหมิน (กูมี) และฮั้วญีอับดุลมายิด บินอับดุลเลาะ เป็นกอฎีของปัตตานี แต่การตั้งกอฎีดังกล่าวนี้ยังเป็นการดำเนินการภายในที่ไม่ได้เปิดเผยมากนัก (ไม่ได้มีการรับรองจากกฎหมายไทย) และใช้โรงเรียนมัธยมอะลิมมะฮารีฟอัลวาฏอนียะฮ์

ที่มา: <http://www.pataniforum.com/single.php?id=548>

ปัตตานีเป็นสำนักงานกอฎี (มัจลิสไฮอาติมูนาฟิซิด อัลฮามิลซารอฮียะฮ์ฟาฎอนี) อย่างไรก็ตาม บทบาทด้านการเมืองดังกล่าวทำให้ฮัจญีสุหลงได้ถูกจับตามองจากรัฐมากยิ่งขึ้น (มุหนิธิอาจารย์ฮัจญีสุหลง อับดุลกอลเดร์ โต๊ะมีนา, ม.ป.ป., น. 10; เด่น โต๊ะมีนา, 2537, น. 58-59)

ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2488 เป็นต้นมา) รัฐบาลไทยเริ่มไม่ไว้วางใจต่อบทบาทของคนในพื้นที่ เนื่องด้วยการรอกออกมาเคลื่อนไหวของ “กลุ่มแสงอรุณ” ที่นำโดยนายอดุลย์ ณ สายบุรี (ตนกูอับดุลยาลาล์ นาเซร์) อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดนราธิวาสกับตนกูปัตตารอผู้เป็นพี่ชาย โดยการยื่นจดหมายต่อรัฐบาลให้มีการแก้ไขปัญหาความเดือดร้อนของชาวมลายู รวมทั้งได้ส่งหนังสือไปถึงเลขาธิการผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำดินแดนอาณานิคมในกรุงลอนดอน การเคลื่อนไหวนั้นได้รับการสนับสนุนจากตนกูมูไฮยิดดิน (บุตรชายของรายาอับดุลกาเดร์อดีตเจ้าเมืองปัตตานี) ที่อาศัยอยู่ในกลันตัน อีกทั้ง ในช่วงเวลานั้นยังมีการแทรกแซง

นายแหม่ม พรหมยงค์ จุฬาราชมนตรี

จากต่างชาติต่อปัญหาการปกครองในชายแดนใต้ ทำให้รัฐบาลมีการออกนโยบายต่าง ๆ เพื่อให้การเคลื่อนไหวของผู้คนในพื้นที่เข้ามาอยู่ในระบบของรัฐที่สามารถตรวจสอบจับตามองได้ โดยพยายามดึงผู้ที่มีอำนาจทางสังคมมุสลิมและมลายูมุสลิมให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ อาทิ การออกประกาศใช้พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยการศาสนูปถัมภ์ฝ่ายอิสลาม พุทธศักราช 2488 การตั้งจุฬาราชมนตรีคือ นายแหม่ม พรหมยงค์ซึ่งมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่งคือ ให้เดินทางไปเกลี้ยกล่อมผู้นำศาสนา ปัญญาชนมลายู ให้มีความสัมพันธ์ที่ดีและไว้วางใจต่อรัฐบาลในขณะนั้น อีกทั้งได้มีการจัดตั้งกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดและกรรมการอิสลามประจำมัสยิด ซึ่งปรากฏว่าฮัจญีสุหลงได้เป็นประธานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดปัตตานีด้วยเช่นเดียวกัน (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 47-64)

ช่วงเวลาหลังจากสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 ยังถือเป็นช่วงสำคัญที่โครงสร้างโอกาสทางการเมือง (Political Opportunity Structure) ได้เปิดกว้างขึ้น ทำให้ ฮัจญีสุหลงและพรรคพวกมีบทบาทการเคลื่อนไหวในมิติด้านการเมืองมากยิ่งขึ้น โดยใน พ.ศ. 2489 ฮัจญีสุหลงได้ตัดสินใจรับปากและสนับสนุนนายแพทย์เจริญ สืบแสงในการลงสมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดปัตตานี ซึ่งปรากฏว่านายแพทย์เจริญ สืบแสง ชนะการเลือกตั้งได้รับตำแหน่ง ทั้งนี้ การสนับสนุนนายแพทย์เจริญ สืบแสง ทำให้พระยารัตนภักดีเกิดบาดหมางใจต่อฮัจญีสุหลง อันเป็นปมที่ทำให้ฮัจญีสุหลงถูกจับกุมตัวใน พ.ศ. 2491

นอกจากนี้ ในพ.ศ. 2489 เมื่อรัฐบาลปรีดี พนมยงค์ได้ประกาศใช้กฎหมายอิสลามในสี่จังหวัดภาคใต้ (พระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมาย

อิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส และสตูล) โดยให้ประชาชนได้ค้นหาผู้ที่ดำรงตำแหน่งอะโต๊ะยุติธรรมขึ้นมาอย่างเป็นทางการ มีหน้าที่เป็นผู้วินิจฉัยชี้ขาดร่วมกับผู้พิพากษาศาลจังหวัด อย่างไรก็ตามยังปฏิบัติตามฮัจญ์ซึ่งเป็นประธานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดปัตตานีและมีตำแหน่งเป็นกอฎีอยู่ก่อนหน้าแล้วได้มองว่า ตำแหน่งอะโต๊ะยุติธรรมที่รัฐได้แต่งตั้งขึ้นนั้น จะไม่สามารถทำหน้าที่กอฎี (พิพากษา) ที่แท้จริงได้แต่ทำได้เพียงเป็นที่ปรึกษาของผู้พิพากษาศาลจังหวัดเท่านั้น จึงได้เรียกร้องให้กระทรวงยุติธรรมยินยอมให้มีการแยกศาลศาสนาออกจากศาลจังหวัดก่อนที่จะรับตำแหน่งอะโต๊ะยุติธรรมตามที่รัฐได้จัดให้มีการคัดเลือกขึ้น แต่ทว่าก็ไม่เป็นผลสำเร็จ เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ฮัจญ์สุหลงถูกมองว่าเป็นคนดื้อดึงก้าวร้าว ทำลายต่ออำนาจรัฐยิ่งขึ้น (มูลนิธิอาจารย์ฮัจญ์สุหลง อับดุลกอเดร์ โต๊ะมีนา, ม.ป.ป., น.10)

ต่อมาในสมัยรัฐบาลพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ มีการจัดตั้ง “คณะกรรมการสอดส่องภาวการณ์ในสี่จังหวัดภาคใต้” ขึ้นมาในวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2490 ทำหน้าที่สืบสวนเสนอแนะ ปรับปรุงสถานการณ์ 4 จังหวัดภาคใต้ที่เกิดปัญหาต่อเนื่องมาหลายปี ในที่นี้ฮัจญ์สุหลงและพรรคพวก สาธุศิษย์จึงได้มีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องต่อรัฐบาลผ่านคณะกรรมการดังกล่าวซึ่งกำลังจะเดินทางลงมาปัตตานี โดยในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2490 ได้มีการจัดประชุมผู้นำทางสังคม ผู้รู้ทางศาสนากว่า 100 คน ณ สำนักงานกรรมการอิสลามประจำจังหวัดปัตตานี (ที่ตั้งคือโรงเรียนมัธยมอะลิมะฮารีฟอิลวาฏอีนียะฮ์ปัตตานี) และในที่ประชุมมีมติให้ฮัจญ์สุหลง เป็นตัวแทนเพื่อยื่นข้อเสนองาน 7 ประการต่อรัฐบาลไทย หลังจากนั้นในปีเดียวกัน “กลุ่มของฮัจญ์สุหลง” ก็ได้มีการเคลื่อนไหว

นายแพทย์เจริญ สืบแสง

ที่มา : <https://www.facebook.com/นายแพทย์-เจริญสืบแสง>

ที่สุ่มเสี่ยงยิ่งขึ้น โดยการเดินทางไปยังมัสยิดในพื้นที่ปัตตานีเพื่อประชุม พูดคุยกับผู้คนในพื้นที่ รวมทั้งการเทศนาธรรม เรียกร้องให้ผู้คนได้ตระหนักถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐบาล อีกทั้งมีการจัดทำระเบียบข้อบังคับของกลุ่มที่นำโดยฮัจญ์สุหลงขึ้นมา (ปราอะโตรัน ปราเอะรีกัน) เผยแพร่เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2490 (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 104-105)

นอกจากนี้ ฮัจญ์สุหลงได้มีการร่างบทความเพื่อส่งไปลงหนังสือพิมพ์พุทธชน มลายู ที่สิงคโปร์ โดยกล่าวถึงการกดขี่ของรัฐบาลไทย และกล่าวถึงแนวทาง วัตถุประสงค์ในการเคลื่อนไหวที่วางไว้ อีกทั้งในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2490 มีสื่อบารอห์วิททิงนัม โจนส์ นักข่าวของหนังสือพิมพ์สเตรทไทม์ ในสิงคโปร์ที่ได้รับการสนับสนุนจากตนภูมิไฮยิดดิน ก็ได้เข้ามาทำข่าวในพื้นที่ซึ่งมีเนื้อหาโจมตีการกระทำของรัฐบาลไทย ซึ่งการเข้ามามีส่วนนี้ได้รับการช่วยเหลือจากฮัจญ์สุหลงด้วยเช่นเดียวกัน (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 107-108)

**แม้ว่าพวกเขา
จะมีความเชื่อ ชาติพันธุ์
อัตลักษณ์ที่แตกต่างกัน
แต่ก็สามารถที่จะ
สานสัมพันธ์ต่อกัน
อยู่ร่วมกัน
ปรารถนาดีต่อกัน
พึ่งพาซึ่งกันและกัน
รวมทั้งสามารถพัฒนาสังคม
และแก้ไขปัญหาต่างๆ
ที่เกิดขึ้นร่วมกันได้**

ในเวลาต่อมารัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ (หลังเหตุการณ์รัฐประหารในวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490) ได้มีท่าทีในการเชิญตมภูไฮยิดดินมาปรึกษาร่วมกับรัฐบาลไทยที่กรุงเทพฯ โดยได้ส่งนายบรรจง ศรีจุรญ (สมาชิกพุทธสภา ชาวมุสลิม กรุงเทพฯ) ไปเชื้อเชิญที่กลันตัน และระหว่างเดินทางกลับ บรรจง ศรีจุรญได้แวะเยี่ยมเยียนและบอกข่าวคราวแก่ฮัจญ์สุหลง ทำให้ฮัจญ์สุหลงตัดสินใจเดินทางไปหาตมภูไฮยิดดิน เมื่อทราบข่าวว่านั่นเป็นความจริงจึงมีความคิดในการทำหนังสือ

ฉันทานุมัติ โดยจะมีการรวบรวมลายมือชื่อและลายนิ้วมือของคนในพื้นที่เพื่อให้ตมภูไฮยิดดินเป็นตัวแทนชาวมลายูปาตานีเข้าเจรจากับรัฐบาลไทยเกี่ยวกับข้อเสนอ 7 ข้อที่ได้ยื่นไปก่อนหน้านี้ (เฉลิมเกียรติ ชุนทองเพชร, 2547, น. 107-108)

อย่างไรก็ตาม จากเหตุการณ์รัฐประหารใน พ.ศ. 2490 ทำให้ความตึงเครียดทางการเมืองได้กลับเข้ามาสู่พื้นที่ชายแดนภาคใต้มากยิ่งขึ้น โดยรัฐบาลควง อภัยวงศ์ ได้แต่งตั้งพลโทชิต มั่นศิลป์ (หลวงสินาดโยธารักษ์) ซึ่งมีแนวคิดต้องการที่กำจัดการแบ่งแยกดินแดน เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (ธนศ อภรณ์สุวรรณ, 2556, น. 65-78) อีกทั้งมีการเปลี่ยนข้าหลวงประจำจังหวัดเป็นพระยารัตนภักดี ซึ่งเคยมีเรื่องบาดหมางใจกับฮัจญ์สุหลงเมื่อครั้งเลือกตั้ง พ.ศ. 2489 ทั้งนี้ ปรากฏว่าจากกรณีจัดทำหนังสือฉันทานุมัติ ทำให้ในวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2491 พระยารัตนภักดีได้เรียกประชุมคณะกรรมการจังหวัดอย่างเร่งด่วนเพื่อจับกุมฮัจญ์สุหลงและพรรคพวก กระทั่งนำไปสู่มีการค้นหารวบรวมหลักฐานจากการเคลื่อนไหวต่างๆ ที่ผ่านมาเพื่อใช้เป็นหลักฐานในการดำเนินคดี โดยกระบวนการพิจารณาคดีในศาลชั้นต้น อุทธรณ์ฎีกาได้ดำเนินไปทั้งสิ้น 2 ปี 10 เดือน 14 วัน (ศาลจังหวัดนครศรีธรรมราช (ชั้นต้น) และต่อมาถูกส่งมาเรือนจำบางขวางที่กรุงเทพฯ กระทั่งถูกปล่อยตัว) และศาลฎีกาได้ตัดสินจำคุกฮัจญ์สุหลง 4 ปี 8 เดือน อย่างไรก็ตามก็ได้รับการปล่อยตัวก่อนกำหนดออกมาไม่นานนักในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2495 (เฉลิมเกียรติ ชุนทองเพชร, 2547, น. 133-158)

เมื่อฮัจญ์สุหลงได้รับการปล่อยตัวจากเรือนจำบางขวางก็ได้กลับมาทำการสอนศาสนาต่อไป โดยการกลับมาครั้งนี้ได้มีผู้คนสนใจมาเรียนกันเป็นจำนวนมากจนต้องใช้เครื่องขยายเสียง ซึ่งสร้าง

ความหวาดระแวงต่อรัฐโดยตลอด ทั้งยังมีชื่อปรากฏในบัญชีรายชื่อผู้ที่มีความคิดรุนแรงของจังหวัดปัตตานี และปรากฏว่าฮัจญีสุหลงได้ถูกสั่งให้เลิกทำการสอนศาสนาและปิดโรงเรียนอีกครั้งในวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2496 โดยคำสั่งของพระยารัตนภักดี ทั้งนี้ ในวันต่อมาฮัจญีสุหลงได้ทำการส่งโทรเลขถึงหลวงสุนาวินวิวัฒน์ (พลเรือโทหลวงสุนาวินวิวัฒน์) รัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทยเพื่อขอทำการสอนต่อไป รวมทั้งได้ส่งโทรเลขชี้แจงต่อจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในขณะนั้นเช่นเดียวกัน แต่ทว่าท้ายที่สุดการสอนศาสนาอิสลาม ณ โรงเรียน รวมถึงบทบาทการเคลื่อนไหวอื่น ๆ ของฮัจญีสุหลงเป็นอันต้องยุติลงอย่างถาวร ในวันศุกร์ที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2497 เนื่องด้วยการเดินทางไปจังหวัดสงขลาตามคำเชิญไปพบหน่วยสันติบาลสงขลาและหายตัวไปในที่สุด (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 193-198)

ทั้งนี้ ผู้เขียนมองว่า เหตุผลสำคัญที่ทำให้การเขียนประวัติศาสตร์ (ประวัติศาสตร์นิพนธ์) เกี่ยวกับพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ในทศวรรษ 2470-2490 ได้ปรากฏให้เห็นเรื่องราวของฮัจญีสุหลงเป็นตัวแสดงหลัก ซึ่งไม่ใช่ชนชั้นปกครอง (บรรดาเจ้าเมืองเดิมและเหล่าทายาท) ดังเช่นช่วงเวลาก่อนหน้านี้ อันเนื่องมาจาก (1) บทบาทของชนชั้นปกครองเองที่ลดน้อยลงไปจากการถูกผนวกรวมให้เป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยาม จนหมดอำนาจไปแทบหมดสิ้น และ (2) มาจากการที่ฮัจญีสุหลงเองเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถอันหลากหลายทั้งด้านศาสนาและวิชาสามัญ เป็นผู้ที่มีเครือข่ายทางภูมิปัญญา (Intellectual Networks) ทั้งในระดับท้องถิ่น ภูมิภาค และระดับโลก จนทำให้สามารถสร้างบทบาทเป็นดังผู้นำทางจิตวิญญาณของคนมลายูมุสลิมปาตานีได้ดีในขณะนั้น

ฮัจญีสุหลง อับดุลกอเดร์ และความสัมพันธ์ในเชิงบวกกับชาวไทย (สยาม)

ในที่นี้ ผู้เขียนขอนำเสนอตัวอย่างเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ระหว่างฮัจญีสุหลงและชาวไทย (สยาม) ที่แสดงให้เห็นถึงแง่มุมความสัมพันธ์ระหว่างกันในเชิงบวกที่เกิดขึ้น แม้ว่าคนเหล่านั้นจะมีความเชื่อ ชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ที่แตกต่างกันหรือมีความเป็นอื่น เหตุการณ์เหล่านั้น ได้แก่

1. เหตุการณ์ที่ฮัจญีสุหลงขอรับเงินสนับสนุนในการสร้างโรงเรียนจากรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนา ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ถูกกล่าวถึงบ่อยครั้งในแวดวงประวัติศาสตร์ โดยเป็นเหตุการณ์ที่ฮัจญีสุหลงได้เดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อขอรับเงินสนับสนุนในการสร้างโรงเรียนจากรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนา และได้รับเงินสนับสนุนดังกล่าวเป็นจำนวนเงิน 3,200 บาท อีกทั้งเมื่อโรงเรียนสร้างเสร็จสิ้น นายกรัฐมนตรี (พระยาพหลพลพยุหเสนา) และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (นายปรีดี พนมยงค์) ก็ได้เดินทางมาเพื่อเยี่ยมเยียนและเปิดโรงเรียนอย่างเป็นทางการ (เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร, 2547, น. 10-19)

เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ดีและการ “ยอมรับ” ระหว่างฮัจญีสุหลงกับรัฐบาลคณะราษฎรในช่วงแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง

นายแพทย์เจริญ สืบแสง

ที่มา : <https://www.facebook.com/นายแพทย์-เจริญสืบแสง>

สยาม พ.ศ. 2475 อันเนื่องมาจากคณะราษฎรเอง ก็ต้องการยกระดับการศึกษาของชาติ อันเป็นหนึ่งในหลักหกประการของคณะราษฎร โดยรัฐบาล พระยาพหลพลพยุหเสนาเลือกวิธีการสนับสนุนให้ เอกชนที่ได้รับการรับรอง/ยอมรับจากรัฐบาล สร้าง โรงเรียนขึ้นมา และทางรัฐบาลจะให้การรับรอง สถานภาพโรงเรียนนั้น ในคราวนั้นเองจึงเป็นโอกาส ที่ดีที่ยังจุฬาลงกรณ์ได้ขอทุนสนับสนุนเพื่อสร้างโรงเรียน ให้แล้วเสร็จ ทั้งนี้ผู้เขียนมองว่า การตัดสินใจของ จุฬาลงกรณ์แสดงถึงการก้าวข้ามประวัติศาสตร์ ความขัดแย้งในอดีตระหว่างคนในพื้นที่กับชาวสยาม โดยการมองถึงผลประโยชน์ที่สังคมจะได้รับเป็น สิ่งสำคัญ

2. เหตุการณ์การสนับสนุนนายแพทย์เจริญ สืบแสง (ขุนเจริญวรเวช) ในการลงสมัครรับ เลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดปัตตานีใน ปี พ.ศ. 2489 ทั้งนี้ นายแพทย์เจริญ สืบแสง เป็น ชาวไทยพุทธเชื้อสายจีน กำเนิดและเติบโตใน ปัตตานี (บิดาและมารดาย้ายมาจากกรุงเทพฯ) ทั้งยังเป็นผู้ที่มิใช่เชื้อสายจากการเป็นประธาน กรรมการสันติภาพแห่งประเทศไทยซึ่งถูกจับใน

เหตุการณ์ขบถสันติภาพ (พ.ศ. 2495)

นายแพทย์เจริญ สืบแสง ได้มีโอกาสศึกษา และกลับไปเป็นแพทย์หลวงประจำจังหวัดปัตตานี ใน พ.ศ. 2468 โดยได้รักษาผู้คนโดยไม่คิดค่าตอบแทน อยู่บ่อยครั้ง ใบเสร็จค่ารักษาถูกเผาทิ้งจำนวนมาก โดยไม่มีการทวงเก็บเงินจากคนไข้ที่ไม่มีความสามารถในการจ่าย (มงคล สืบแสง, 2513, น. 6-ป) ซึ่งการปฏิบัติ อันดีโดยไม่เลือกปฏิบัติต่อชาวมลายูที่มีความแตกต่าง จากตนนั้น ส่วนหนึ่งนายแพทย์เจริญได้เรียนรู้จาก มารดาของท่าน กล่าวคือ ในช่วงที่นายแพทย์เจริญ ถือกำเนิด (พ.ศ. 2445) มีคนจำนวนน้อยในพื้นที่ ปัตตานีที่เห็นความสำคัญของการศึกษา มารดา ของท่านจึงได้ชักชวนและส่งเสริมให้ผู้คนในปัตตานี ได้มีการศึกษาที่ดี โดยได้รับอุปการะเด็ก ๆ ที่ขาด โอกาสมาอบรมสั่งสอน จนเด็ก ๆ เหล่านั้นต่อมา สามารถเข้าศึกษาต่อและประกอบกิจการที่ดีได้ (อนุสรณ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางวรเวชวิจิตร, 2516)

อย่างไรก็ตามในวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2479 นายแพทย์เจริญได้ลาออกจากการเป็นข้าราชการ (แพทย์หลวง) เพราะต้องการเข้ามาเล่นการเมืองใน ระบบ (ลงสมัครรับเลือกตั้ง) เพื่อเป็นปากเป็นเสียง ให้กับประชาชนในพื้นที่บ้านเกิดของตน ท่านได้

ภาพนายแพทย์เจริญ สืบแสง และพรรคพวก เมื่อครั้ง เดินทางไปจังหวัดนครศรีธรรมราชเพื่อช่วยเหลือคดี ในศาลชั้นต้นของยังจุฬาลง

เริ่มต้นดำรงตำแหน่งทางการเมืองจากการเป็น
นักการเมืองท้องถิ่น (สมาชิกสภาเทศบาลจังหวัด
ปัตตานีใน พ.ศ. 2479 และต่อมาได้เป็นนายก
เทศมนตรีเทศบาลจังหวัดปัตตานี) จนกระทั่งลาออก
มาสมัครเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัด
ปัตตานีใน พ.ศ. 2489 (พระสาสนโสภณ, 2513, น.
ค-ช)

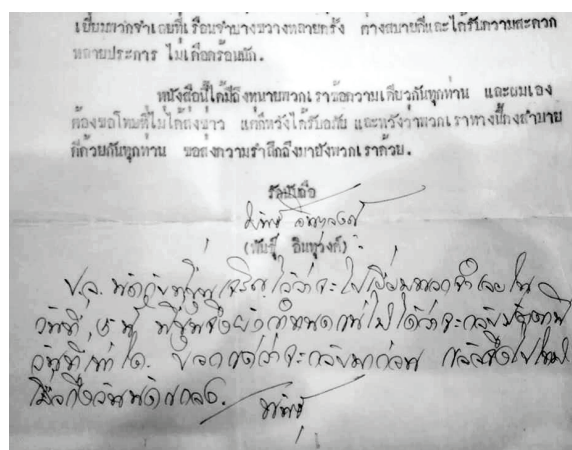
ทั้งนี้ แม้ในเหตุการณ์การการเลือกตั้ง พ.ศ. 2489
ครั้งนั้น อัจฉิ์สุหลงและพรรคพวกได้รับการทาบทาม
จากพระยารัตนภักดีให้ช่วยเป็นหัวคะแนน
ของตน แต่ทว่าอัจฉิ์สุหลงได้ปฏิเสธการช่วยเหลือ
พระยารัตนภักดี เพราะได้ตัดสินใจช่วยเหลือให้
นายแพทย์เจริญ ซึ่งเป็นเพื่อนสนิทไว้ก่อนหน้าแล้ว
(ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, 2556, น. 144) จนกระทั่ง
นายแพทย์เจริญได้รับชัยชนะในการเลือกตั้งเป็น
สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของปัตตานี ซึ่งได้สร้าง
คุณประโยชน์ต่อคนในพื้นที่อย่างมากในเวลาต่อมา

การตัดสินใจช่วยเหลือนายแพทย์เจริญครั้งนั้น
อัจฉิ์สุหลงได้มองถึงความดีงามในตัวนายแพทย์
เจริญเป็นที่ตั้งมากกว่าการมองที่อัตลักษณ์หรือ

การเป็นคนเชื้อชาติเดียวกัน จึงได้ทำการช่วยเหลือ
เป็นหัวคะแนนเสียงให้นายแพทย์เจริญ ดังเรื่องราวที่
ดอกไม้ขาว (2537, น. 55-57) ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์
'เกียรติศักดิ์' รายหนึ่ง ซึ่งมีโอกาสได้พบและสัมภาษณ์
อัจฉิ์สุหลงได้ระบุไว้ใน หนังสืออนุสรณ์งานรวมใจ
เพื่อโรงพยาบาลมูลนิธิอัจฉิ์สุหลง อับดุลกอเดร์
โต๊ะมีนา 22 ตุลาคม 2537 ว่า (2537, น. 55-57)

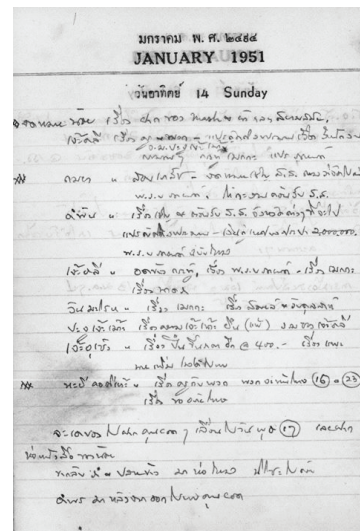
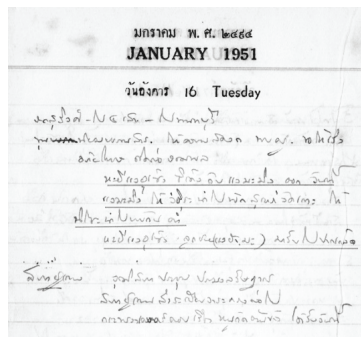
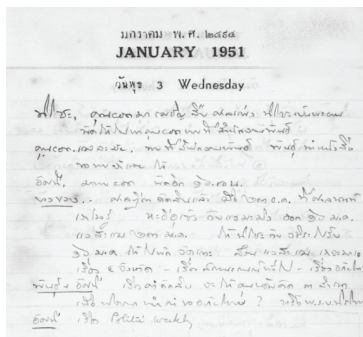
ลูกชายอัจฉิ์สุหลง (อะหมัด) ตอบพระยาท่าน
หนึ่งที่มาหาอัจฉิ์สุหลงเพื่อให้ช่วยเป็นหัวคะแนน
เสียงว่า ลูกศิษย์คุณพ่อส่วนมากเขาตกลงกันแล้ว
ว่าการเลือกตั้งครั้งนี้จะลงคะแนนให้นายเจริญ สืบแสง
และพูดอีกว่า นายเจริญ สืบแสงและนายเจริญ สืบแสง
สองพี่น้องเป็นคนที่มีจิตใจดีและเข้าใจดี ถึงแม้จะนับถือ
คนละศาสนา ชาวบ้านก็ยินดีช่วยเหลือเหมือนญาติ
รักเหมือนญาติ และไม่เคยมีปัญหาต่อกัน

3. เหตุการณ์ระหว่างที่อัจฉิ์สุหลงถูกจับ
ดำเนินคดี ในช่วง พ.ศ. 2491-2495 ด้วยข้อหาฐาน
กบฏภายในราชอาณาจักร ปรากฏว่านายแพทย์
เจริญ สืบแสง ซึ่งมีความสัมพันธ์ที่ดีกับอัจฉิ์สุหลง
(นายแพทย์เจริญเรียกอัจฉิ์สุหลงว่า “ท่านครูหะยี”)

ภาพส่วนหนึ่งของจดหมายจากพันธุ อินทวงศ์ (ทนายความ) ถึงคุณวิชัย พงศ์ประเสริฐ (นายอำมีน โต๊ะมีนา บุตรชาย
อัจฉิ์สุหลง) บอกเล่าถึงความเป็นอยู่ของอัจฉิ์สุหลงในเรือนจำบางขวางซึ่งได้รับความสะดวกสบายหลายประการไม่เดือด
ร้อนนัก และได้นัดกับนายแพทย์เจริญ เพื่อไปเยี่ยมพวกร่วม (อัจฉิ์สุหลงและพรรคพวก)

ได้ติดต่อทนายที่เป็นชาวไทยพุทธ คือ นายสำราญ อิมะชัย และนายยอด รัตนคณิต และต่อมายังได้ร่วมกับพรรคพวกติดตามและคอยช่วยเหลือในคดีของฮัจญีสุหลงมาโดยตลอด อาทิ อัสนี พลจันทร์ (นายผี) ซึ่งเคยเป็นข้าราชการที่ปัตตานี พันธุ์ อินทวงศ์ น้อม อุประมัย และหลวงอรรถพรพิศาล (อัมพร สุตะบุตร) โดยทนายชุดหลังนี้ไม่คิดค่าใช้จ่ายในการเป็นทนายความ นอกจากนี้นายแพทย์เจริญ สืบแสง ยังได้คอยติดต่อและช่วยเหลือครอบครัวของฮัจญีสุหลง รวมถึงช่วยเหลือพรรคพวกของฮัจญีสุหลงที่ถูกดำเนินคดีด้วยเช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการสู้คดี กระทั่งการไปเยี่ยมและจะไปรับเมื่อออกจากเรือนจำ (เจริญ สืบแสง, 2494; เฉลิมชัย สืบแสง, 2558)

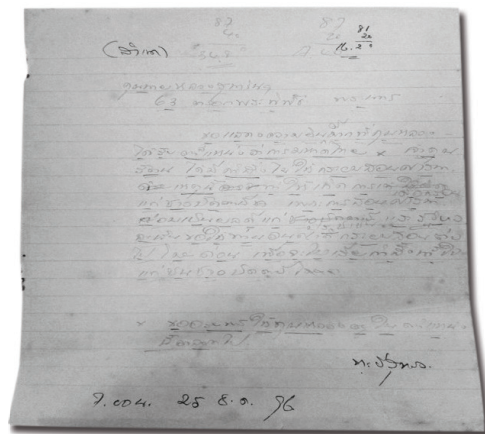
นอกจากนี้ ในบันทึกส่วนตัวนายแพทย์เจริญ สืบแสง ประจำวันที่ 314 และ 16 มกราคม พ.ศ. 2494 ยังมีรายละเอียดในหลายประเด็นที่แสดงถึงความสัมพันธ์ที่ดีกับฮัจญีสุหลงและพรรคพวก เช่น

- การทำหนังสือขอพบจำเลยที่สำนักงานของพันธุ์
- การทำเรื่องขอยกโทษ (พ.ร.บ. นิรโทษ) ให้กับฮัจญีสุหลง
- เรื่องขุณินยอมบรรณสารให้ความสะดวกพบครู (ฮัจญีสุหลง)
- ขอให้เร่งยกโทษโดยให้ติดต่อจอมพล
- เรื่องหะยีแวอุซังกับแวมะมิง (พรรคพวกฮัจญีสุหลง) ที่ได้ออกจากเรือนจำ โดยหะยีแวอุซังจะนำไปพัก

ที่สุเหร่าวัดเกาะ ส่วนแวมะมิง ลูกชายจะมารับไปปากเกร็ด

ทั้งนี้ ด้วยการช่วยเหลือของนายแพทย์เจริญและพรรคพวกดังที่ได้กล่าวไป รวมทั้งการผลักดันของหลวงสุนาวิวินวัฒน์ (พลเรือโท หลวงสุนาวิวินวัฒน์) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตราธิการในขณะนั้น (เคยปฏิบัติราชการที่จังหวัดปัตตานี และมีความสนิทสนมกับฮัจญีสุหลง) จึงทำให้ฮัจญีสุหลงได้รับการปล่อยตัวก่อนกำหนดออกมาในวันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2495 ในวันนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิงบวกระหว่างฮัจญีสุหลงและพรรคพวกกับชาวไทย (สยาม) มากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์การส่งโทรเลขเพื่อขอทำการสอนศาสนา ก็แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิง
 บวกระหว่างยังชีพหลังกับข้าราชการไทยระดับรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทยด้วยเช่นเดียวกัน

ปีที่ 39 ฉบับที่ 3 กันยายน-ธันวาคม 2561 | 41

เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เหล่านั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งที่แสดงถึงความสัมพันธ์ในเชิงบวกระหว่างชาวมลายูปาตานีกับชาวไทย (สยาม) แม้ว่าพวกเขาจะมีความเชื่อ ชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ที่แตกต่างกัน แต่ก็สามารถที่จะสานสัมพันธ์ต่อกัน อยู่ร่วมกัน ประสานดีต่อกัน ฟังพาทิ้งกันและกัน รวมทั้งสามารถพัฒนาสังคมและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นร่วมกันได้ ทั้งนี้ ผู้เขียนเชื่อว่า หากได้ศึกษาค้นคว้าเรื่องราวของผู้คนในช่วงเวลาอื่น ๆ โดยก้าวข้ามประวัติศาสตร์บาดแผล อาจะพบเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่แตกต่างกันในแง่มุมที่หลากหลายอย่างน่าสนใจ ซึ่งจะเป็นบทเรียนให้กับผู้คนในปัจจุบันในการอยู่ร่วมกันกับความเป็นอื่นอีกด้วย ■

เชิงอรรถ

- ¹ บทความชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาว่าด้วย ‘สันติวิธี’ ของภาคประชาสังคมชายแดนใต้ ระหว่างทศวรรษ 2470 ถึง 2550” เป็นโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจาก สกว. ภายใต้โครงการทุนวิจัยมหาบัณฑิต สกว. ด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ และได้รับทุนสนับสนุนการทำวิทยานิพนธ์โดยสำนักวิจัยและพัฒนา สถาบันพระปกเกล้าโดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อรอนงค์ ทิพย์พิมล อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ² การเคลื่อนไหวเพื่อต่อต้าน/ทำทลายซึ่งหน้า หรือ “ปฏิบัติการทำทลายซึ่งหน้า (direct action)” เป็นคำที่มีความหมายในหลายระดับ โดยความหมายอย่างกว้าง คือ ปฏิบัติการทางการเมืองเพื่อแก้ไขเยียวยาความอยุติธรรมหรือความชั่วร้ายโดยไม่พึ่งพิงองค์กรหรือบุคคลที่เป็นสื่อกลาง ปฏิบัติการ “โดยตรง” เช่นนี้จึงตรงข้ามกับปฏิบัติการทางการเมือง “โดยอ้อม” ซึ่งต้องอาศัยบุคคลหรือสถาบันที่เป็นตัวกลางมาแก้ไขปัญหาให้ เช่น การเลือกตั้ง การดำเนินการผ่านระบบราชการหรือศาล การเรียกร้องต่อรัฐ เป็นต้น อีกทั้งปฏิบัติการทำทลายซึ่งหน้ายังมุ่งแก้ปัญหาหรือสร้างสังคมอุดมคติที่นี้และเดี๋ยวนี้ แม้จะทำได้เพียงชั่วคราวก็ตาม ทั้งนี้อาจมีทั้งปฏิบัติการที่ใช้ความรุนแรงหรือไม่ใช้ความรุนแรงก็ได้ อ้างใน ภัควดี วีระภาสพงษ์ สามัญชนเปลี่ยนโลก รวบรวมโดย we change (กรุงเทพฯ: สถาบันต้นกล้า, 2554) ภายใต้ “Direct Action ปฏิบัติการซึ่งหน้าทำทลาย” สืบค้นเมื่อวันที่ 10 มกราคม 2561, <https://issuu.com/manncomely/docs/samanchonchange>
- ³ วัฏภ ในด้านศาสนบัญญัติของอิสลาม หมายถึง การคงสภาพดั้งเดิมของทรัพย์สินใด ๆ จากการซื้อขาย และจากการครอบครองเป็นมรดก พร้อมกับพัฒนาทรัพย์สินนั้นให้งอกเงยและเพิ่มพูน และนำผลผลิตหรือรายได้จากทรัพย์สินนั้นไปใช้ประโยชน์ด้านกิจการสาธารณกุศลเพื่อเป็นการสร้างความใกล้ชิดกับพระเจ้าและได้รับผลบุญจากพระองค์ อ้างใน อิสมาอีล ลูตฟี จะปะกียา วัฏภ แก่นของการพัฒนาอุมมะฮฺวะฮิยะฮฺเพื่อเผยแพร่ความเมตตาสู่สากลโลก, พิมพ์ครั้งที่ 2, บรรณาธิการโดย อุษมาน อิดริสและซูฟอัม อุษมาน (ปัตตานี: องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี, 2559), 4-5.

เอกสารอ้างอิง

- Martin, B. (2006). *Paths to social change: conventional politics, violence and nonviolence*. Retrieved from <https://www.uow.edu.au/~bmartin/pubs/06eolss.html>.
- Ockey, J. (2011). Individual imaginings: The religio-nationalist pilgrimages of Haji Sulong Abdulkadir al-Fatani. *Journal of Southeast Asian Studies*, 42(1), 89-119. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/23020304>
- เจริญ สืบแสง. (2494). **บันทึกส่วนตัวนายแพทย์เจริญ สืบแสง** (ประจำวันที่ 3, 14, 16 มกราคม พ.ศ. 2494)
- เฉลิมเกียรติ ขุนทองเพชร. (2532). การต่อต้านนโยบายของรัฐในสี่จังหวัดภาคใต้ของประเทศไทย โดย **การนำของหะยีสุหลง อับดุลกาเดร์**. ปัตตานี: มูลนิธิอาจารย์ฮัจยีสุหลง อับดุลกาเดร์ โต๊ะมีนา _____ . (2547). **หะยีสุหลง อับดุลกาเดร์: กบฏ...หรือวีรบุรุษแห่งสี่จังหวัดภาคใต้**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เฉลิมชัย สืบแสง. (11 กันยายน 2558). **คดีหะยีสุหลง ที่ จ.นครศรีธรรมราช** [facebook]. สืบค้นจาก https://www.facebook.com/chalermchai.suebsaeng/media_set?set=a.881344608569184.1073742785.100000809593273&type=3
- เด่น โต๊ะมีนา. (2537). ประวัติความเป็นมาของกฎหมายอิสลามในประเทศไทยและสำนักคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดปัตตานี. ใน **หนังสืออนุสรณ์งานรวมน้ำใจเพื่อโรงพยาบาลมูลนิธิฮัจยีสุหลง อับดุลกาเดร์ โต๊ะมีนา 22 ตุลาคม 2537**. กรุงเทพฯ: นิตยาพิลิตซ์.
- โดม ไกรปรกรณ์. (2552). วาทกรรมประวัติศาสตร์ว่าด้วยความเสื่อมและการล่มสลายของรัฐปาตานี: จากตัวบทร่วมสมัย สู่อีกายต์ปัตตานี. ใน แพทริก โจรี, จีวรัตน์ แสงทอง (บรรณาธิการ). **ภาพหลอกหลอน ณ ชายแดนใต้ของไทย: การเขียนประวัติศาสตร์ปาตานีและโลกอิสลาม**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ไปเมกกะ. (7 พฤษภาคม 2494). **สยามนิกร**, น. 8.
- จตุรนต์ เอี่ยมโสภา. (2 เมษายน 2561). [การสื่อสารระหว่างบุคคล]
- ดอกไม้ขาว (นามปากกา). (2537). ฮัจยีสุหลง ผู้ไม่ยอมพลีผืนคำมั่นสัญญา. ใน **หนังสืออนุสรณ์งานรวมน้ำใจเพื่อโรงพยาบาลมูลนิธิฮัจยีสุหลง อับดุลกาเดร์ โต๊ะมีนา 22 ตุลาคม 2537**. กรุงเทพฯ: นิตยาพิลิตซ์.
- ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (2556). **ประวัติศาสตร์วิพากษ์ : สยามไทยกับปาตานี**. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ภักดี วีระภาสพงษ์. **สามัญชนเปลี่ยนโลก**. กรุงเทพฯ: สถาบันต้นกล้า. 2554. สืบค้นจาก <https://issuu.com/manncomely/docs/samanchonchange>
- มงคล สืบแสง, (2513). พิธีกรรม. ใน **เรื่องกรรม ธรรมบรรณาการงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนเจริญวรเวชช์ (นายแพทย์เจริญ สืบแสง)**. ณ วัดนิกรชนาราม อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี วันเสาร์ที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2513.
- มูลนิธิ "ฮัจยีสุหลง". (22 พฤศจิกายน 2560). **เอกสารโทรเลขเลขที่ 0317 เวลา 7.00 น.** [facebook]. สืบค้นจาก <https://www.facebook.com/HajiSulongFoundation/photos/pcb.1594265500631458/1594265417298133/?type=3&theater>.

มูลนิธิอาจารย์ฮัจญ์สุหลง อับดุลกอเดร์ โต๊ะมีนา. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

สำนักจุฬาราชมนตรี. (2547). **ชี้แจงข้อเท็จจริงการบิดเบือนคำสอนของอิสลามในเอกสาร เบอร์ญีฮาดดิ บัตตานี (การต่อสู้ที่ปัตตานี)**. (พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขและเพิ่มเติม). กรุงเทพฯ: สำนักจุฬาราชมนตรี.

สุรินทร์ พิศสุวรรณ. (2525). **นโยบายประสมประสานชาวมลายูมุสลิมในประเทศไทย สมัย รัตนโกสินทร์**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อนุสรณ์เนื่องในงานฌาปนกิจศพ นางวรเวชวิชกิจ (อูน สิบแสง). ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2516.

อารีฟิน บินจิ, อับดุลลอฮ์ ลออแมน, และซุฮัยมีย์ อิสมาแอล. (2558). **ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู** (พิมพ์ครั้งที่ 4). สงขลา: มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้.

อุษมาน อิดริสและซุฟอัม อุษมาน (บรรณาธิการ). (2559). **ระกัฟ แก่นของการพัฒนาอุมมะฮฺวาหิละฮฺเพื่อเผยแพร่วามเมตตาสู่สากลโลก**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). ปัตตานี: องค์การบริหารส่วนจังหวัดปัตตานี.